

4P
Б36

P-2

1422/-

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

БЕВЗ Олена Василівна

СЛОВОТВОРЧІ ВАРІАНТИ ВІДДІЄСЛІВНИХ
ПРИКМЕТНИКІВ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ
XVII СТОЛІТТЯ

Спеціальність Ю.02.01. - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Е.В.БЕВЗ

Київський педагогічний
інститут ім. О.М. Горького
БІБЛІОТЕКА

Київ - 1993

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310742

Робота виконана в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова.

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор БРИЦІН М.Я.

Офіційні опоненти : доктор філологічних наук,
професор ЗВЕРЕВ А.Д.
кандидат філологічних наук,
доцент БОЙКО Н.О.

Провідна установа - Київський Державний Університет імені Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться 4 листопада 1993 р. о 16⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.ОІ.ОЗ. в Українському державному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова / І51030, м.Київ, вул.Пирогова,9/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського державного педагогічного університету.

Второферат розіслано "16" вересня 1993 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Визинель

Г.П.Визневоцька

Актуальність теми. Вивчення варіантності мовних одиниць - одна з важливих мовознавчих проблем, оскільки виникнення та іонування варіантів олів нерозривно пов'язане з історією формування норм сучасної російської мови. Наявність варіантних одиниць властива російській мові на всіх стадіях її розвитку. На перший погляд це суперечить принципу економії мовних засобів і може оприйматися як недооконаліть мови, тому що їй не характерна будь-яка надлишковість. Але з історичної точки зору варіантність являє собою неминучий наслідок мовної еволюції, один із внутрішніх проявів мови, яка наділена різноманітними культурно-історичними ознаками, що не уміщується в рамки регулярної системи. Тому варіантність олід розглядати в двох аспектах: як результат безперервного історичного розвитку, з одного боку, і як форму об'єктивного іонування кожної функціональної одиниці, з іншого.

Вивчення проблеми варіантності мовних одиниць започатковано у працях О.О.Потебні, І.О.Бодуена де Куртене, С.П.Обнорського, О.М.Пешковського. У сучасній мовознавчій науці різні аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення у працях В.В.Виноградова, Ф.П.Філіна, О.І.Смирницького, Н.Д.Арутюнної, В.М.Солнцева, С.В.Іларіонова, К.С.Горбачевича, О.С.Ахманової, Л.К.Граудіної та ін.

Проте категорія варіантності ще залишається і теоретично, і практично малодослідженою. Зокрема, це оточується вивчення динамічного аспекта варіювання на різних мовних рівнях, включаючи і словотворчий.

Оскільки варіантність - це об'єктивний наслідок мовної еволюції, то наявність більшої чи меншої кількості варіантів у російській мові ще не є порушенням її системи. Навпаки, сам факт іонування паралельних форм для вираження одного змісту потребує виявлення та осмислення їх місця у цій системі.

Однак питання варіантності мовних одиниць не можуть бути висвітлені досить глибоко, поки не буде зроблено повного і конкретного опису всіх мовних варіантів як у синхронному, так і у діакронічному аспектах.

Переважає більшість досліджень з цього приводу присвячена сучасному мовному матеріалові. Діакронічні аспекти варіювання, в тому числі і проблеми варіантності зкочних одиниць початкового періоду розвитку російської національної мови, висвітлені в лінгвістичній літературі недостатньо.

Отже, актуальність виконаного дослідження визначається насамперед необхідністю вирішення загальнотеоретичного питання про опіввідношення змісту та форми його вираження на матеріалі віддієслівних прикметників російської мови XVII століття, які ще не аналізувалися лінгвістичною наукою в такому аспекті, а також необхідності вирішення проблеми усунення надмірних мовних форм, та питання про функціональні особливості словотворчих суфіксів.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше об'єктом аналізу стали словотворчі варіанти віддієслівних прикметників російської мови XVII століття - періоду формування лексичних, граматичних, дериваційних та інших мовних норм. Новизну становить також систематизація зазначених варіантів, їх семантична класифікація, визначення шляхів творення варіантних одиниць, а також висвітлення процесів взаємодії досліджуваних мовних варіантів у подальший період розвитку російської національної мови.

Метою дисертаційної роботи є визначення шляхів творення і розвитку словотворчих варіантів віддієслівних прикметників російської мови XVII століття в діяхронічно-синхронному плані.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:

1. Виявити словотворчі варіанти віддієслівних прикметників, які існували в російській мові XVII століття.

2. Простежити прояви словотворчого варіювання в різних лексико-граматичних розрядах прикметників.

3. Розглянути моделі варіантних пар та рядів із врахуванням характеру творчих основ і словотворчих суфіксів.

4. Показати ступінь продуктивності паралельних форм.

5. Встановити причини та шляхи виникнення варіантів.

6. Визначити тенденції розвитку варіантів віддієслівних прикметників у сучасній російській мові.

Методи дослідження. Основними методами були описовий метод, який передбачає узагальнення і класифікації фактичного матеріалу, та історично-порівняльний, що дозволяє вивітлити тему дослідження як у синхронному, так і у діяхронічному аспектах. У ряді випадків використовувалися елементи компонентного аналізу та статистичного підрахування.

Матеріал дослідження. Робота базується на фактичному матеріалі, відібраному з різних за жанровим характером текстів російської мови XVII століття: з ділової писемності, літературно-художніх

та церковно-книжних пам'яток, а також із статей "Словаря русско-го языка XI-XVII вв." та матеріалів картотеки "Словаря древнерусского языка". У процесі вивчення поставленої проблеми широко використовувалися дані тлумачних словників російської мови, словники мови російських письменників, "Словообразовательного словаря русского языка", "Словаря русских народных говоров", а також текоти сучасних художніх творів.

Теоретична і практична значимість роботи. Висновки дослідження дають додатковий матеріал для розгляду питань співвідношення змісту та форми його вираження в російській мові. Дані дисертації можуть бути використані для розробки навчальних посібників та опецуроів з проблем історичного словотвору і лексикології, а також при написанні дипломних та курсових робіт з історичного мовознавства, при проведенні факультативних занять з історії російської мови у вищих та середніх учбових закладах.

На захлот виносятьоя такі положення :

1. У російській мові XVII століття широко опостерігавтьоя словотворчі варіанти віддієслівних якісних та відносних прикметників, що характеризувтьоя неоднаковою словотворчою активністю.

2. Варіанти мають різні традиції вживання. Серед них зустрічавтьоя форми, які функціонувть у російській мові протягом відносно тривалого часу або виступавть короткочасними варіантами, а також варіанти, не прийняті опотемов чи нормов.

3. Через опотемну надлишковість варіанти прикметників опотійно знаходятьоя у конкурентних відношеннях, що, звичайно, призводить до уоунення однієї та стабілізації іншої лексеми або до зберігання обох ад'ективів як синонімів внаслідок семантичної диференціації.

4. У російській мові XVII століття окреопилаося тенденція до опеціалізації оловотворчих оуфіків віддієслівних прикметників.

5. Являче оловотворчої варіантності - опвідчення розвитку динамічних змін у структурі російської мови.

Апробация роботи. За матеріалами дисертації були прочитані доповіді на заітно-наукових конференціях викладачів і студентів Миколаївського державного педагогічного інституту /1990, 1991, 1993 рр./, регіональних наукових конференціях "Вивчення творчої опадщини проф. Г.О.Винокура" /Київ, 1991р./ і "Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць В.О.Ларіна та Ф.П.Філіна" /Київ, 1993/.

а також на УІ науковій конференції з проблем семантичних досліджень /Харків, 1993р./ . Основні положення дисертації викладено у чотирьох працях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу та двох розділів, висновків, бібліографії, списку використаних джерел та їх умовних скорочень, словника варіантів віддієслівних прикметників російської мови XVII століття.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі розкривається актуальність дослідження, обґрунтовується його наукова новизна, теоретична і практична значимість, визначається мета та завдання дисертації, характеризуються джерела фактичного матеріалу, зазначаються положення, які виносяться на захист.

У ступі також подається історія вивчення варіантів слів російської мови, розкриваються погляди лінгвістів на різні аспекти проблеми варіювання мовних одиниць, визначається понятійний апарат дисертаційного дослідження, зокрема терміни "словотворчі варіанти", "віддієслівний прикметник", "множинна мотивація", "ононімічні суфікси" та ін.

Варіювання віддієслівних прикметників російської мови XVII століття – явище настільки складне та багатогранне, що його всебічний розгляд у межах однієї роботи практично неможливий. Тому у виконаному дослідженні аналізуються тільки словотворчі варіанти віддієслівних прикметників, утворених за допомогою продуктивних і мелопродуктивних ононімічних суфіксів, а також варіанти, що виникли в результаті паралельного використання матеріально виражених та нульових суфіксів. Варіанти з непродуктивними суфіксами, а також поодинокі варіанти, які не можна було об'єднати в групи, фіксуються у другій частині "Словника варіантов..." /див. Приложение/, але не аналізуються у цій роботі.

Словотворча варіантність більшою мірою властива відносним прикметникам, оскільки суфікси відносності стилістично і семантично нейтральні. Внаслідок цього вони частіше взаємозамінюються, ніж суфікси якості. З цієї причини їх чисельність перевищує кількість варіантів якісних прикметників приблизно у двох разів. Тому розгляд зібраного матеріалу починається в роботі з ана-

лізу варіантів відносних віддієслівних ад'єктивів.

Спільність семантики прикметникових лексем, на підставі якої вони кваліфікуються як варіанти, визначається за даними "Словаря русокого языка XI-XVII вв.". Значення прикметників, що виявлені лише у пам'ятках явності і не зафіксовані лексикографічними джерелами, встановлюються на основі контекстів, де вони вживаються.

Результати опосереджень подано в дисертації у формі історико-лінгвістичних етюдів, призначених оловотворчим варіантам віддієслівних прикметників. Їх проаналізовано близько трьохсот.

У першому розділі - "Словотворчі варіанти відносних віддієслівних прикметників у роіійській мові XVII століття" - послідовно розглядаються групи варіантних прикметників, утворених від дієслівних або дієслівно-іменникових основ синонімічними суфіксами -Н-, -НН-, -ТЕЛЬН-, -М-/-ИМ-/, -ЛЬН-, -ОЧН-. Всього виявлено 97 варіантних пар та рядів, що включають понад двісті ад'єктивів.

Найбільш чисельними є варіанти, утворені за допомогою префікса НЕ та суфіксів -Н- і -М-/-ИМ-/ від основ перехідних дієслів. Вони нараховують 25 пар: НЕВИДИМЫЙ-НЕВИДНЫЙ, НЕГАСИМЫЙ-НЕГАСНЫЙ, НЕНАРУШИМЫЙ-НЕНАРУШНЫЙ, НЕНАСЫТИМЫЙ-НЕНАСЫТНЫЙ, НЕИСХОДИМЫЙ-НЕИСХОДНЫЙ, НЕИСКУПИМЫЙ-НЕИСКУПНЫЙ, НЕВОЗВРАТИМЫЙ-НЕВОЗВРАТНЫЙ і др.

Ці прикметники паралельно функціонували в роіійській мові XVII століття як виразники значення "неможливості /можливості/ виконання дії, названої мотивуваним дієсловом", що дає підставу вважати їх оловотворчими варіантами.

Внаслідок дії закону економії мовних засобів для вираження одного змісту варіанти стилістично диференційовані вже в мові початкового періоду її розвитку як національної.

Прикметники з конфіксом НЕ...-М-/-ИМ-/ вживалися у "книжній" та нейтральній сферах, з конфіксом НЕ...-Н- в нейтральній, розмовно-просторічній та поетичній мові. У цей же період окреслювалася й семантична диференціація варіантів. Наприклад, ад'єктиви НЕДВИЖИМЫЙ-НЕДВИЖНЫЙ в роіійській мові XVII століття мали опільну семантику "той, який не рухається / про майно /": Церковне приказки НЕДВИЖИМЫЯ вещи и казну себѣ похицають. И аще кто явится мужествомъ въ битвахъ ... сего НЕДВИЖИМЫЯ вещи почитано /СлЯРЯ XI-XVII вв., II, 70/.

У той же час прикметник із суфіксом -М-/-ИМ-/ мав значення : а/ "нерухомих" : Корнилий ... НЕДВИЖИМЪ пребываетъ ; б/ "незмінний" : И свойства убо ипостаси НЕДВИЖИМЫ ; в/ "стійкий" : ... мудрый члвкъ ... мысль НЕДВИЖИМУ имаеъ ; г/ "бездіяльний" : НЕДВИЖИМЫ ... имѣти мысли плотския / там же/.

У сучасній російській мові семантична диференціація варіантів стала закономірною. Так, прикметники НЕВИДИМЫЙ-НЕВИДНЫЙ в російській мові XVII століття виражали спільне значення "той, якого не видно" : Душа исходящи тѣла НЕВИДИМА бываетъ. НЕВИДНЫЙ врагъ /там же/. Лексема НЕВИДНЫЙ у сучасній російській мові зазнала семантичної деривації і набула якісного значення : а/ "той, що не виділяється серед інших" : А заводшко-то наш НЕВИДНЫЙ /МАС, 2,427/ ; б/ "непоказний з виду" : НЕВИДНЫЙ студент /БАС, 7,742/ і т.д.

Якщо варіанти не зазнавали семантичної диференціації, між ними встановлювалися конкурентні відношення. В результаті один із варіантів усувався. Більш стійкими виявилися ад'єктиви з деривативним суфіксом -М-/-ИМ-/ завдяки щільному зв'язку з твірною дієслівною основою : НЕГАСИМЫЙ в значенні "той, який не можна погасити", НЕНАРУШИМЫЙ в значенні "той, який не можна порушити", НЕПОБОРИМЫЙ в значенні "той, який не можна перемогти", НЕЛЮБЕРИМЫЙ в значенні "той, який не можна виміряти", НЕПОСТАДИМЫЙ в значенні "той, який не можна осягти розумом", НЕИСПЕЛИМЫЙ в значенні "той, який не можна цілити", НЕПРОХОДИМЫЙ в значенні "той, крізь який не можна пройти" і т.д.

Іноді перемагав варіант із суфіксом -Н-. Це траплялося у випадку, коли прикметник на -ИМ/ЫЙ/ втрачав зв'язок із мотивуваним словом. Так, значення "той, якого не можна утішити" закріпилося за варіантом НЕУТЕШНЫЙ, значення "той, якого не можна нагодувати" - за варіантом НЕНАСЫТНЫЙ, значення "той, який не можна виходити" - за варіантом НЕИСХОДНЫЙ і т.д.

Таким чином, із 25 варіантних пар відносних прикметників даної групи у сучасній російській мові збереглося лише 3 словотворчих варіанти : НЕВИДИМЫЙ-НЕВИДНЫЙ в значенні "той, якого не видно", НЕВОЗВРАТИМЫЙ-НЕВОЗВРАТНЫЙ в значенні "той, якого не можна повернути", НЕРАЗДЕЛИМЫЙ-НЕРАЗДЕЛЬНЫЙ в значенні "той, якого не можна поділити". Це свідчить про стійку тенденцію російської мови до уоунення надмірних форми для вираження того ж само-

го зміоту.

Другою за чисельністю є група відносних віддієслівних прикметників, що складається з варіантів, утворених за допомогою синонімічних деривативних суфіксів -Н-, -НН-, -ЛН-, -ТЕЛЬН- від основ перехідних дієслів недоконаного виду. Їх 24 пари : ПИСАНИЙ-ПИСАТЕЛЬНИЙ, РАЗВОДНИЙ-РАЗВОДИТЕЛЬНИЙ, ПОГРЕБАЛЬНИЙ-ПОГРЕБАТЕЛЬНИЙ, ОБРУЧАЛЬНИЙ-ОБРУЧАТЕЛЬНИЙ, ЗАЖИГАЛЬНИЙ-ЗАЖИГАТЕЛЬНИЙ, СУШИЛЬНИЙ-СУШИТЕЛЬНИЙ, ОБНАДЕЖИВАЛЬНИЙ-ОБНАДЕЖИВАТЕЛЬНИЙ, ОБВРЕГАЛЬНИЙ-ОБВЕРГАТЕЛЬНИЙ, ИМЕНОВАЛЬНИЙ-ИМЕНОВАТЕЛЬНИЙ, КРЕСТИННИЙ-КРЕСТИТЕЛЬНИЙ, ВЪНЧАННИЙ-ВЪНЧАТЕЛЬНИЙ, КАЛОВАНИЙ-КАЛОВАТЕЛЬНИЙ, ВОЛОЧНИЙ-ВОЛОЧАТЕЛЬНИЙ, ОСЪНЯННИЙ-ОСЪНЯТЕЛЬНИЙ, ОДЪВАННИЙ-ОДЪВАТЕЛЬНИЙ та ін.

Зазначені лексеми паралельно функціонували в російській мові XVII століття без стилістичного розмежування як вирази значення "призначений для дії, названої мотивуваним словом".

Результатом взаємодії варіантів було уоунення одного з них. Як правило, зберігався дериват, що мав більш широку семантику. Наприклад, прикметники ПИСАНИЙ-ПИСАТЕЛЬНИЙ в XVII столітті виражали значення "призначений для писання" : Десять листов бумаги ПИСАНОЙ немѣцкой. Писательная трость /СлРЯ XI-XVII вв., IЗ, 201/. У сучасній російській мові залишився варіант ПИСАНИЙ, який передає не тільки процесуальні значення : а/ "той, що в'язався в результаті писання, рукописний" : ПИСАНИЙ, а не печатный документ /Ушаков, 3, 265/ ; б/ "писемний /а не усний/" : ПИСАНАЯ комедия. Каждому народу нужно иметь свою ПИСАНУЮ историю /БАС, 9, 1222/ ; в/ "написаний фарбами, намальований" : ПИСАНИЕ декорации /там же/, але й нові, якісні значення : а/ "барвистий" : ПИСАНИЕ лапти /там же/ ; б/ "розмальований" : ПИСАНИЙ кнут, горох /там же/ ; в/ "гарний, нібито намальований" : ПИСАНАЯ красавица /там же/. Інший приклад ЗАЖИГАЛЬНИЙ-ЗАЖИГАТЕЛЬНИЙ. Ці прикметники в російській мові XVII століття мали опільну семантику "призначений для запалювання, що робило їх варіантами : Брандери ЗАЖИГАТЕЛЬНЫЕ, ЗАЖИГАЛЬНЫЕ ядра /ДАИ, 1674г./ . У подальшому ця семантика закріпилася за ад'єктивом ЗАЖИГАТЕЛЬНИЙ : ЗАЖИГАТЕЛЬНАЯ смесь, ЗАЖИГАТЕЛЬНЫЕ бомбы /БАС, 4, 450/. Він же в певному контексті персоніфікується і розвиває переносне якісне значення "той, що хвилює, справляє велике враження" : ЗАЖИГАТЕЛЬНАЯ речь. ЗАЖИГАТЕЛЬНИЙ мотив настоящей плясовой /там же/.

Якщо зазначені варіанти не розвивають додаткової семантики, первісне значення "призначений для дії, названої твірною основою" виражається прикметниками з суфіксом -ДН-. Так, значення "призначений для хрещення" закріпилося за варіантом КРЕСТИЛЬНИЙ : КРЕСТИЛЬНИВ караваї, КРЕСТИЛЬНАЯ купель /БАС, 5, 1635/ ; значення "призначений для махання" - за варіантом МАКАЛЬНИЙ : МАКАЛЬНАЯ машина /Ушаков, 2, 120/ ; "призначений для вінчання" - за варіантом ВЕНЧАЛЬНИЙ : ВЕНЧАЛЬНИЙ венок, перогень /БАС, 2, 157/ ; "призначений для волочення металу" - за ад'єктивом ВОЛОЧИЛЬНИЙ : ВОЛОЧИЛЬНИЙ інструмент, станок /БАС, 2, 625/ і т.д.

Прикметники з суфіксом -НН- здатні до переходу у розряд пасивних дієприкметників минулого часу : МАЛОВАННИЙ, ВЕНЧАННИЙ, ИМЕНОВАННИЙ та ін.

У сучасній російській мові як варіанти збереглися лише прикметники ОБОРОННИЙ-ОБОРОНИТЕЛЬНИЙ із семантикою "призначений для оборони".

Наступною за чисельністю є група варіантів відносних віддієслівних прикметників, утворених за допомогою суфікса -Н- та похідного від нього потенціального суфікса -ОЧН- : ЗАПИСНОЙ-ЗАПИСОЧНИЙ, ПОСЫЛЬНИЙ-ПОСЫЛОЧНИЙ, ПРИСЫЛЬНИЙ-ПРИСЫЛОЧНИЙ, НЕДОСЫЛЬНИЙ-НЕДОСЫЛОЧНИЙ, ОБШИВНОЙ-ОБШИВОЧНИЙ, ОТЛИВНОЙ-ОТЛИВОЧНИЙ, ПОКУПНОЙ-ПОКУПОЧНИЙ, ЗАВЯЗНОЙ-ЗАВЯЗОЧНИЙ, ЗАТРАВНОЙ-ЗАТРАВОЧНИЙ, ПОСТУПНОЙ-ПОСТУПОЧНИЙ, ОБРЫВНОЙ-ОБРЫВОЧНИЙ, ПЫТНОЙ-ПЫТОЧНИЙ, ВСТАВНОЙ-ВСТАВОЧНИЙ та ін.

Прикметники з суфіксом -Н- були мотивовані дієсловами, їхні варіанти - віддієслівними іменниками з суфіксами -К-/-ОК-, тому в більшості випадків ад'єктиви на -очи/ья/ утворені за допомогою суфікса -Н- : ПОСЫЛОЧНИЙ, НЕДОСЫЛОЧНИЙ, ССЫЛОЧНИЙ, ЗАТРАВОЧНИЙ, ПЫТОЧНИЙ, ПОКУПОЧНИЙ, адо наявність таких слів, як ЗАТОРОЧНИЙ, ВЫМОРОЧНИЙ, НЕСТАТОЧНИЙ, НЕВЫДАТОЧНИЙ, ЗАТЬВОЧНИЙ/ при відсутності іменників ЗАТОРКА, НЕСТАТКА, НЕВЫДАТКА, ВЫМОРКА, ЗАТЬВКА/ дає можливість відокремити -ОЧН- як потенціальний суфікс.

Стилістично зазначені варіанти були рівноправні у XVII столітті.

З розвитком мови варіанти семантично диференціюються. Так, прикметники ССЫЛЬНИЙ-ССЫЛОЧНИЙ, які в російській мові XVII століття мали опільну семантику "той, кого застали" : Геннадей о ССЫЛОЧНЫХ людях. Станичний атаман съ ССЫЛЬНЫМ человеком/КСДРЯ,

1666/, у сучасній російській мові вживаються з різними значеннями: ССЫЛЬНЫЙ - "той, який відноситься до заслання": ССЫЛЬНАЯ жизнь /БАС, 14, 684/. ССЫЛОЧНЫЙ - "той, який має поселення на щось": ССЫЛОЧНАЯ картотка /там же/. Прикметники ОТЛИВНОЙ-ОТЛИВОЧНЫЙ у російській мові XVII століття функціонували як варіанти зі значенням "відлитий із металу": 5 ставцовъ ОТЛИВОЧНЫХЪ. Цѣли ОТЛИВНЫЯ /СлрЯ XI-XVII вв., 13, 258/. У сучасній російській мові ад'єктив ОТЛИВНОЙ, крім зазначеного, використовується у значеннях: а/ "призначення для відливання води": ОТЛИВНОЙ насоо /Ушаков, 2, 941/; б/ "той, який відноситься до відливу": ОТЛИВНОЕ течение /БАС, 8, 1448/.

У більшості випадків взаємодія варіантів закінчується втратою одного з них. Наприклад, серед варіантів ЗАПИСНОЙ-ЗАПИСОЧНЫЙ - "призначення для запису" - перемагає дериват ЗАПИСНОЙ, серед варіантів ПОКУПНОЙ-ПОКУПОЧНЫЙ - "той, який купили" - перемогу одержав ад'єктив ПОКУПНОЙ, серед варіантів ЗАТОРНОЙ-Заторочный - "призначення для виготовлення затору під час вироблення вина" - дериват ЗАТОРНОЙ, серед варіантів ЗАТРАВНОЙ-ЗАТРАВОЧНЫЙ - "призначення для запалювання" - у сучасній російській мові переміг прикметник ЗАТРАВОЧНЫЙ і т.д.

Слід зазначити, що з двадцяти варіантних пар прикметників розглянутої групи функціонують лише дві: ОБШИВНОЙ-ОБШИВОЧНЫЙ в значенні "призначення для обшивки": ОБШИВНЫЕ доски. ОБШИВОЧНЫЙ лед /Ушаков, 2, 725/ і ОТЛИВНОЙ-ОТЛИВОЧНЫЙ в значенні "відлитий із металу": ОТЛИВНАЯ форма. ОТЛИВОЧНОЕ изделие /БАС, 8, 1448/.

Невеликою кількісно виявилася група варіантів відносних віддієслівних ад'єктивів, утворених матеріально вираженням суфіксом -И- і нульовим суфіксом. Вони були похідні від іменників з коренями ХОД та ВЗД. При утворенні прикметників нульоуфіксальним способом на морфемному шві відбувалося чергування кінцевого приголосного основи: д//ж: ОТХОДНОЙ-ОТХОЖИЙ, ПЕРЕХОДНОЙ-ПЕРЕХОЖИЙ, ВЫХОДНОЙ-ВЫХОЖИЙ, ПЕРЕВЪЗНОЙ-ПЕРЕВЪЗЖИЙ, СЪВЪЗНОЙ-ОБЪВЪЗЖИЙ, ДОВЪЗНОЙ-ДОВЪЗЖИЙ та ін.

Аналізовані варіанти об'єднувала спільна семантика "той, який відноситься до чогось, названого твірною основою" або "призначення для чогось, названого у твірній основі". Так, ад'єктиви ОБЪВЪЗД-

НОЙ-ОБЪЕЗЖИЙ мали спільну семантику "призначений для об'їзду" : ...дорога ОБЪЕЗЖЕЯ. ...ОБЪЕЗДНОЮ дорожкою /СлРЯ XI-XVIIІв., 12, 63/; ПЕРЕЪЗДНЫЙ-ПЕРЕЪЗЖИЙ - "призначений для переїзду через щось" : ... мостъ ПЕРЕЪЗЖИЙ бревенчатой. ... ПЕРЕЪЗДНОГО мосту.../Заб.Дом. быт., I, 531. 1687г./ ; ОТХОДНЫЙ-ОТХОЖИЙ - "той, який знаходиться у віддалі, на відлюдді" : ОТХОДНАЯ хранина. ОТХОЖАЯ горница /СлРЯ XI-XVIIІв., 12, 84/ і т.д.

Внаслідок дії закону економії мовних засобів для вираження одного змісту стабільність варіантів порушується. Як правило, вони семантично диференціюються. Так, прикметники ОТХОДНЫЙ-ОТХОЖИЙ вже у XVII столітті семантично різнилися. Ад'єктив ОТХОДНЫЙ, крім зазначеного, вживався в значеннях : а/ "той, який відноситься до самітництва" : ... монаотырей же и ОТХОДНЫХЪ пустынниковъ препожвае всѣхъ /Козм., IO. XVIIІв./ ; б/ "той, який відноситься до відходу військ" : На томъ ОТХОДНОМ бою государю служили и билися /ДАИ III, 31. 1646г./ ; в/ "призначений для відправлення природних потреб" : Въ тѣхъ снѣгахъ чланы ОТХОДНЫЙ /Заб.Дом. быт., I, 579. 1682г./ ; г/ "той, який відноситься до кончини" : ... оному же мѣтву ОТХОДНУД промолвити /СлРЯ XI-XVIIІв., 12, 84/. У сучасній російській мові прикметник ОТХОДНЫЙ вживається в значеннях : а/ "той, який відноситься до відходу від якогось пункту" : ОТХОДНЫЙ флаг, гудок/БАС, 8, 1679/ ; б/ "той, який відноситься до кончини" : ОТХОДНЫЙ колокол. ОТХОДНЫЕ слова /там же/. Ад'єктив ОТХОЖИЙ використовується для вираження значень : а/ "той, який відноситься до відходу /тимчасового відходу на роботу/" : ОТХОЖИЕ рабочие, ОТХОЖИЙ промысел /БАС, 8, 1679/ ; б/ "місце для відправлення природних потреб" : ОТХОЖЕЕ место /Ушаков, 2, 1007/.

Якщо варіанти не зазнавали семантичної диференціації, один з них втрачався. Як правило, зберігався ад'єктив із суфіксом -И- : ПЕРЕХОДНОЙ, ВЫХОДНОЙ, ОБЪЕЗДНОЙ, ПЕРЕЪЗДНЫЙ, ВЫЕЗДНОЙ. Лексеми на -ИЙ іонуть у сучасній російській мові як застарілі варіанти прикметників на -И/ЫЙ/ : ОБЪЕЗЖИЙ, або, ставчи "неаріан.ами", переходять у розряд просторічних слів : ОТХОЖИЙ, ПЕРЕХОЖИЙ, ОБЪЕЗЖИЙ, ПЕРЕЪЗЖИЙ, або зовсім виходять із вжитку : ВЫЕЗЖИЙ, ДОВЕЗЖИЙ, ВЫХОЖИЙ.

У другому розділі - "Словотворчі варіанти якісних віддієслівних прикметників у російській мові XVII століття" - послідовно аналізуються групи варіантних прикметників, що сформувалися шляхом

ускладнення однієї дієслівної основи суфіксальними синоморфемами -Н-, -НИ-, -ЛІВ-, -ТЕЛЬН-, -М-/-ЕМ-/. Усього виявлено 46 варіантних пар та рядів, які включають біля ста якісних ад'єктивів. Наявність такої невеликої за обсягом кількості варіантів якісних прикметників, у порівнянні з варіантами відносних прикметників, свідчить про те, що суфікси якості не схильні взаємозамінюватися, оскільки вони мають чітке семантичне навантаження.

Найбільш продуктивним виявився суфікс -Н-, який вступав у варіантні стосунки з усіма названими формантами.

Серед виявлених 17 пар словотвірчих варіантів віддієслівних якісних прикметників чисельнішими є варіанти, утворені продуктивними суфіксами -Н- та -ЛІВ- від дієслівних та дієслівно-іменникових основ зі значеннями властивостей характеру людини: ЖАЛОСТНИЙ-ЖАЛОСТЛИВИЙ, БЕРЕЖНИЙ-БЕРЕЖЛИВИЙ, ЗАВИСТЛИВИЙ-ЗАВИСТНИЙ, НАСМЬШЛИВИЙ-НАСМЬШНИЙ, ПОСЛУШЛИВИЙ-ПОСЛУШНИЙ, НЕПОКОРНИЙ-НЕПОКОРЛИВИЙ, КЛЕВЕТНИЙ-КЛЕВЕТЛИВИЙ та ін.

Ці прикметники виражали значення "здібний, схильний до чогось, названого твірною основою" і стилістично були немарковані.

Вже у XVII столітті почалася семантична диференціація варіантів. Так, якісні прикметники БЕРЕЖЛИВИЙ-БЕРЕЖНИЙ в російській мові XVII століття мали спільну семантику "обережний, обачливий": БЕРЕЖЛИВОВА коня и звѣрь в полѣ не бѣтъ /Сим.послов., 8. XVII в./ ... у судовь БЕРЕЖНОЙ члѣкъ надобѣ /Дм.К., 49. XVII в./ Крім зазначеного, ад'єктив БЕРЕЖНИЙ живався як виразник значення "передбачливий, обачливий": БЕРЕЖНИЕ земледѣлатели ниву сырую совѣтуют трожды переорывати /Назиратель/, 218. XVII в./ З цієї ж семантики він функціонує і в сучасній російській мові: БЕРЕЖНОЕ отношение к детям /БАС, I, 395/. Прикметник БЕРЕЖЛИВИЙ передає значення "економічний, ощадливий": БЕРЕЖЛИВИЙ хозяин /там же/.

Варіанти ЖАЛОСТНИЙ-ЖАЛОСТЛИВИЙ в російській мові періоду, який вивчається, теж мали спільну семантику - "схильний до жалості": Будь милостивъ и ЖАЛОСТЛИВЪ до нас до бѣднихъ. Егда умре, вои людие зъло ЖАЛОСТНИ бяху /СЛРЯ XI-XVII вв., 5, 74 / і "той, який викликає жалість": ЖАЛОСТНИЙ плач. Услышав глаголъ велии ЖАЛОСТЛИВЪ въ полночь кричачи / там же /. У подальшому активне значення закріплюється за прикметником із суфіксом -ЛІВ-: Красавицы наши снисходительны и ЖАЛОСТЛИВЫ /БАС, 4, 23/, а пасивне значення виража-

ють ад'єктиви з суфіксом -Н-: ЖАЛОСТНЫЙ голос,напев /там же/.

Поступово дериват із суфіксом -ЛИВ- перемагав, якщо прикметники на -Н/ИЙ/ втрачали щільний зв'язок із твірною основою і не розвивали нових значень. З цієї причини більш стійкими виявилися похідні прикметники ПОДАТЛИВЫЙ в значенні "зговірливий, поступливий", НАСМЕШЛИВЫЙ в значенні "схильний до глузування", ЗАВИСТЛИВЫЙ в значенні "схильний до заздрощів" та ін.

Якщо ад'єктиви з суфіксальним морфом -ЛИВ- втрачали своє основне значення "схильний до дії, названої в твірній основі", більш стійкими виявлялися прикметники на -Н/ИЙ/ :ПОСЛУШНЫЙ, НЕПОКОРНЫЙ, СТРАШНЫЙ та ін.

Другою за кількістю є група словотворчих варіантів якісних віддієслівних прикметників, утворених за допомогою суфіксів -Н-, -НН-, -ТЕЛЬН- від дієслівних основ. Їх виявлено 14 пар : ВНЯТНЫЙ-ВНЯТЕЛЬНЫЙ, ОТЧАЯННЫЙ-ОТЧАЯТЕЛЬНЫЙ, НЕДОУМЬНЫЙ-НЕДОУМЬТЕЛЬНЫЙ, НЕДРЕМАНЫЙ-НЕДРЕМАТЕЛЬНЫЙ, НЕСРАВНЕННЫЙ-НЕСРАВНИТЕЛЬНЫЙ, ДРУЖЕЛЮБНЫЙ-ДРУЖЕЛЮБИТЕЛЬНЫЙ, МЕЧТАННЫЙ-МЕЧТАТЕЛЬНЫЙ та ін.

Співіснування цих варіантів закінчилося перемогою дериватів із суфіксами -Н- та -НН-, можливо, тому, що творення якісних прикметників більшою мірою властиве суфіксам -Н- та -НН-, ніж суфіксу -ТЕЛЬН-.

У сучасній російській мові з суфіксом -ТЕЛЬН- збереглися лише лексеми МЕЧТАТЕЛЬНЫЙ і ПОБЕДИТЕЛЬНЫЙ /як варіант слова ПОБЕДНЫЙ/.

Подібною була доля словотворчих варіантів якісних віддієслівних прикметників, утворених за допомогою суфіксів -Н-, -НН-, -М-/-ЕМ-/ від дієслів недоконаного виду : НЕСКАЗАЕМЫЙ-НЕСКАЗАНЫЙ, НЕУСЫПАЕМЫЙ-НЕУСЫПНЫЙ, НЕПРЕКЛОНЯЕМЫЙ-НЕПРЕКЛОННЫЙ, НЕСЧИТАЕМЫЙ-НЕСЧЕТНЫЙ. Взаємодія цих варіантів закінчилася втратою прикметників із суфіксом -М-/-ЕМ-/ , тому що цей формант більшою мірою був здібний утворювати відносні, а не якісні ад'єктиви.

У висновках сформульовано загальні підсумки вивчення словотворчої варіантності віддієслівних прикметників російської мови ХІІІ століття :

І. ХІІІ століття - важливий період в історії розвитку російської мови, період формування лексичних, граматичних, дериваційних та інших мовних норм. Характерною особливістю мови цього періоду була наявність словотворчих варіантів піддієслівних прикметників. Їх існування підтримувалося неупорядкованістю та відсут-

тісше мови вживання тих чи інших мовних форм.

Прикметникові варіанти виникли внаслідок дублювання різнозначних суфіксів, що приєднувалися до однієї дієслівної або дієслівно-іменникової основи. Похідні ад'єктиви були тождешні у вираженні значення, що співвідносилось зі значенням дії, названої мотиватором.

2. Поява варіантних одиниць більшою мірою була притаманна відносним прикметникам, оскільки суфікти відносності стилістично та семантично нейтральні і не вносять у слова конкретних семантичних відтінків. Внаслідок цього вони більш схильні до взаємозамінювання, ніж суфікси якісних прикметників, що мають певне змістовне навантаження. Тому чисельність слезотворчих варіантів відносних віддієслівних прикметників перевищує кількість варіантів якісних прикметників приблизно в два рази.

3. У більшості випадків у варіантні відношення вступали віддієслівні ад'єктиви, утворені суфіксами, що не поступають у продуктивності і при творенні сучасних російських прикметників. Це суфікси відносності -Н-, -ЛЬН-, -ТЕЛЬН- та якості -Н-, -ДІВ-, -НИ-, ТЬЛЬН-.

4. Внаслідок дії закону мовної економії вже в XVII столітті в російській мові спостерігається тенденція до зрушення стабільності окладу слезотворчих варіантів прикметників. У першу чергу, вона проявляється в семантичній або стилістичній диференціації варіантів. За її відсутності варіанти вступають до конкурентних відношень, що призводить до усунення одних та стабілізації інших варіантів.

Стійкість того чи іншого варіанта залежала від семантики, яку він виражав, оскільки відома тенденція російської мови до спеціалізації формальних засобів.

Так, значення "можливості /неможливості/ виконання дії, названої творчою основою" в основному передається відносними віддієслівними прикметниками з суфіксом -М-/ -ИМ-/ : НЕГАСИМЫЙ, НЕНАРУШИМЫЙ, НЕВРЕДИМЫЙ, НЕИЗМЕРИМЫЙ та ін.; значення "призначений для виконання дії, названої мотиватором" - відносними ад'єктивами з деривативним формантом -ЛЬН- : СУГЛЫЛЬНЫЙ, ОБРУЧАЛЬНЫЙ, ВЕНЧАЛЬНЫЙ, ВОЛОЧИЛЬНЫЙ, МАКАЛЬНЫЙ та ін.; значення "охильний до якогось дії, названої мотивуючим словом" - якісними прикметниками з суфіксом -ДІВ- : НАСМЕШЛИВЫЙ, БЕРЕЖЛИВЫЙ, КАНОСТЛИВЫЙ,

ПАКОСТЛИВИЙ, ЗАВИСТЛИВИЙ та ін.

5. Таким чином, найбільш активні словотворчі типи віддієслівних прикметників так чи інакше "утягувалися" й "утягуються" в варіантні відношення, впливаючи одне на одного в семантичному та стилістичному плані. Наслідком цього впливу стає порушення стабільності складу варіантних пар або рядів, оскільки варіантність - надлишкова категорія, і російська мова прагне до її подалання. При цьому вона якісно змінюється та удосконалюється. Стже, наявність словотворчої варіантності - неминучий наслідок човної еволюції і невідмінна передумова розвитку російської мови.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ДАН - Дополненія к Актам историческим.-СПб.,1846.
Заб.Дом.быт. - Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI-XVII вв.-М.,1915.
Козм. - Книга глаголемая Козмография.-СПб.,1878-1881.
Назиратель - Назиратель /Под ред.С.И.Коткова.-М.,1973.
Сим.Послов. - Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч.XVII-XIX вв. Собрал П.Смолин.-СПб.,1899.
СЛРЯ XI-XVII вв. - Словарь русского языка XI-XVII вв.-М.-Л.:Наука.-Вып.1-18,1975-1991.
КСДРЯ - Картошка "Словари древнерусского языка".-М.:Ин-т русского языка.
Ушаков - Толковый словарь русского языка /Под ред.Д.Н.Ушакова.-М.:Огни,1935-1940.-Тт.1-4.
МАС - Словарь русского языка:В 4-х т./АН СССР,Ин-т рус.яз.Под ред.А.П.Евгеньевой.-М.:Русский язык,1985-1988.
БАС - Словарь современного русского литературного языка:В 17-ти т. -М.-Л.:Изд-во АН СССР,1950-1964.

За матеріалами дисертації опубліковані такі роботи :

1. Про деякі аспекти порушення варіантних пар відносних прикметників російської мови XVII століття // Визчення творчої спадщини проф.О.Г.Винокура. Регіональна наукова конференція.Тези.-К.,1991.-С.16-17.

2. Стилiстична диферекція прикметникових варіантів у російській мові XVII століття // Проблеми стилістичної семантики. УІ наукова конференція із проблем семантичних досліджень. Тези.- К., Харків, 1993.- С. 6-7.

3. Словотворчі варіанти якісних віддієслівних прикметників у російській мові XVII століття. Стаття. Деп. у ДНТБ України. № 1049-Ук93.- 20 с.

4. Словотворчі варіанти віддієслівних прикметників із значенням неможливості дії у російській мові XVII століття // Актуальні проблеми лінгвістики у звітній праці Б.О. Ларіна та Ф.П. Філіна. Регіональна наукова конференція. Тези.- К., 1993.- С. 5-6.

Підписано до друку 10.09.1993р. Об'єм 0,9. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Сам. 281. Безплатно.
ДОД УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.